

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Бисага Ю.М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Ю. Ю.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Стаття розкриває основні теоретичні положення про юридичну відповідальність. Звертається увага на соціальну відповідальність як вид юридичної відповідальності. Зіставляються поняття „соціальна відповідальність”, „конституційна відповідальність”, „політична відповідальність”, „позитивна відповідальність органів державної влади”. Автор аналізує вибори як спосіб відповідальності органів державної влади.

Ключові слова: конституційна відповідальність, політична відповідальність, позитивна відповідальність органів державної влади, конституційне правопорушення, механізм стримувань і противаг.

Статья раскрывает основные теоретические положения про социальную ответственность. Обращается внимание на социальную ответственность как вид юридической ответственности. Сопоставляются понятия „социальная ответственность”, „конституционная ответственность”, „политическая ответственность”, „позитивная ответственность органов государственной власти”. Автор анализирует выборы как способ ответственности органов государственной власти.

Ключевые слова: конституционная ответственность, политическая ответственность, позитивная ответственность органов государственной власти, конституционное правонарушение, механизм сдержек и противовесов.

The article opens the basic theoretical positions about the constitutional responsibility. The attention to social responsibility as a kind of legal liability. Concepts "the constitutional responsibility", "the political responsibility", "positive responsibility of public authorities". An author gives a decision the concept of responsibility of public authorities.

Keywords: The constitutional responsibility, the political responsibility, positive responsibility of public authorities, the constitutional offence, the system of check and balances.

Відповідальність як багатоаспектне і багатозначне поняття широко використовується і вивчається багатьма суспільними науками, в тому числі юридичною і політичною. Єдності наукових поглядів щодо принципового розуміння поняття відповідальності поки що немає. Це цілком закономірно, оскільки предметна сфера, що охоплюється цим поняттям, постійно змінюється. Навіть у рамках юридичної науки термін „відповідальність” застосовують для визначення різних аспектів діяльності суб'єкта, і кожний вид відповідальності має властиву тільки йому специфіку. Визначення поняття відповідальності, яким користуються в повсякденному житті, менш вразливе, і його зміст зрозумілий з контексту. В цілому поняття відповідальності збігається в багатьох мовах і завжди пов'язується з виконанням обов'язку, необхідністю звітуватися.

Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом наукового аналізу та вивчення ряду українських та зарубіжних вчених. Серед них можна виділити І.Кресіну, А.Коваленко, С.Балан які в рамках дослідження інституту імпичменту зосереджували також свою увагу і на загальнотеоретичному визначенні поняття відповідальності, а також його складових елементах. Зарубіжні вчені А.Кондрашев, М.Піскотін, Н.Ісаєва розглядали інститут відпові-

дальності вищих органів державної влади на прикладі Російської Федерації та окремих її регіонів.

Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку. Важко точно сказати, коли людина відчула необхідність свідомо контролювати свої дії. Об'єктивні умови існування первісного суспільства створювали жорстку детермінацію поведінки, яка не допускала відхилень: дії, вчинки окремої людини обумовлювалися колективною волею і природними потребами.

Саме тому, дослідження феномена юридичної відповідальності неможливо без з'ясування її родового поняття - соціальної відповідальності, найближчої, вихідної абстракції, родового поняття, що містить основний т.зв. „генетичний код” відповідальності будь-якого виду.

Юридичну відповідальність необхідно вивчати у її взаємозв'язку із соціальною, додаючи при цьому в поняття соціальної відповідальності юридичну специфіку, тому що найчастіше філософи, соціологи,

даючи визначення соціальної відповідальності відображають тільки ті риси, які характеризують моральну, політичну або інші види відповідальності, проте не повністю відображають ознаки юридичної відповідальності. Разом з тим і вчені-юристи часто не беруть до уваги загальне поняття соціальної відповідальності. Багато в чому це зумовлено тим, що досить тривалий час, аж до середини 60-х років XX в., юридична відповідальність розглядалася виключно як наслідок правопорушення. Не погоджуючись з ученими правознавцями, Р. Клішаве й В. Марков справедливо відзначали, що „юристи захопилися саморетроспективною з відповідальностей” — кримінальною відповідальністю за злочин. І саме цей аспект відповідальності розглядається як єдиний — просто тому, що недостатньо розроблено проблему відповідальності в цілому, у її позитивному аспекті”. Багато в чому це твердження не втратило актуальності і на сьогодні.

У літературі з філософських, етичних, моральних, юридичних проблем категорія відповідальності розглядається у двох аспектах: відповідальність за минулу поведінку, що суперечить соціальним нормам, — ретроспективна відповідальність; і відповідальність за майбутню поведінку — перспективна, позитивна відповідальність. В. Канке, заперечуючи позитивну юридичну відповідальність, зазначає, що правознавство, як і всі суспільні науки, не може просто в готовому вигляді використати філософські поняття й категорії без врахування специфіки предмету своєї науки. Багато філософських категорій (у тому числі й „відповідальність”) не враховують специфіку тієї або іншої науки, але в той же час основні риси, ознаки, аспекти, характерні для соціальної відповідальності знаходять своє відбиття в юридичній відповідальності.

Філософи справедливо вказують юристам, що відповідальність „заднім числом” може вберегти від провини в майбутньому, але задовольнити потреби суспільства вона не в змозі. Тому більш перспективним представляється інший аналіз поняття відповідальності, визначення її позитивної сторони, пов'язаної з передбаченням людиною результатів своєї діяльності й осмислення її суспільної значимості, вираженням яких виступає соціально корисна поведінка. Для змістовної характеристики відповідальності важлива не тільки оцінка своєї передбачуваної поведінки, але й сама дія відповідно цієї оцінки й передбачення.

І. Ільїн називає позитивну й негативну відповідальність попередньою й наступною. Попередня відповідальність є живе почуття покликання, прагнення до вдосконалення. Ще не зробивши вчинку, людина вже знає про свою відповідальність. Аналіз позитивної відповідальності - як соціальної, так й юридичної, має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Важливіше й доцільніше попередити про настання негативної відповідальності й за допомогою позитивної відповідальності запобігти небажаному

варіантуповедінки, а не застосовувати реальні міри-суспільного й державного примусу.

Інтереси профілактики соціальних відхилень ініціюють дослідження механізмів формування й забезпечення соціально корисних, схвалюваних суспільством вчинків. Однією з ознак громадянського суспільства служить висока взаємна соціальна відповідальність як особи перед суспільством, так і суспільства перед особою. Без цього не можна ефективно побудувати громадянське суспільство й правову державу.

Соціальна відповідальність і соціальна активність на основі пізньої необхідності утворюють своєрідні осі координат, що визначають обсяг вільної діяльності суб'єкта. Розширення меж волі, обумовлене демократизацією нашого суспільства, одночасно вимагає й підвищення пов'язаності як самого суспільства так і особи поставленими до них вимогами й відповідальністю. Соціальна відповідальність — міра волі. З одного боку, вона допускає волю й ґрунтується на ній, а з іншого боку - обмежує її, спонукаючи або примушуючи суб'єкта діяти в рамках наданої волі. Свідомість - воля - вибір, ця Локківська тріада, є описує випадки розумного (відповідального) існування людини. Повної або абсолютної волі не існує. Воля без відповідальності перетворюється у сваволю й хаос. Воля породжує відповідальність, відповідальність спрямовує волю.

Як відповідальність особи, так і відповідальність суспільства й держави мають соціальну природу. Вона визначена суспільним характером відносин, особливостями особи, її місцем у системі суспільних відносин, особливостями самого суспільства. Як уже відзначалося, корінні перетворення, що відбуваються в нашому суспільстві тарозширюють обсяг волі суб'єкта, пред'являють до нього й нові, більше високі вимоги. Це обумовлено історичним ходом розвитку нашого суспільства, ускладненням суспільних відносин, прогресом у науково-технічній сфері. „Перед людиною — безліч наслідків, вона змушена зробити свій вибір. Здійснюючи його, людина творить волю. Вона відповідальна за свій вибір. Брати на себе вантаж особистих і суспільних проблем — єдиний шлях виживання й подальшого вдосконалення людини. Вона припускає розвиток найвищого ступеня відповідальності, що розповсюджується від вузького кола найближчого оточення особи й до планетарно-космічних проблем.

Концепція позитивної відповідальності — не теоретична абстракція й не породження соціалістичного ладу як це хочуть представити її супротивники, а об'єктивне відбиття в наукових знаннях соціальної дійсності, певного етапу розвитку нашого суспільства. Не вчені породили це явище, а суспільні відносини, необхідність їхнього регулювання, удосконалення й охорони. З об'єктивної сторони соціальна відповідальність відображає природу суспільства й людини. Її виникнення можливе за умови попереднього пред'явлення до поведінки людей певних ви-

мог, закріплених у соціальних нормах.

Відповідальність обумовлена рівнем розвитку суспільної свідомості, рівнем соціальних відносин, соціальними інститутами. Коли суб'єкт соціальних відносин несе відповідальність, у ньому відображаються соціальні зв'язки й відносини. Соціальна відповідальність виражає певне відношення між особою й суспільством інтегрально. Соціальна відповідальність є „відбиття всього різноманіття соціальних відносин й узагальнене вираження всіх форм відповідальності”. Специфіка конкретних видів соціальної відповідальності обумовлена природою тих суспільних відносин, усередині яких вони виникли й існують.

Не тільки вітчизняні, але й зарубіжні філософи розглядали й розглядають відповідальність у всіх аспектах, формах її прояву (включаючи позитивну й негативну). Так, П. Рікер іменує позитивну форму відповідальності інтерсуб'єктивною, тобто як похідною від особи. Дві моделі відповідальності виділяє З. Шаварський, який розглядає позитивну й негативну відповідальність батьків за виховання дітей. Опублікована за останні роки наукова література з філософських проблем показує, що концепція позитивної відповідальності одержала свій подальший розвиток, а не зникла, як це хочуть представити деякі вчені, зі зникненням соціалістичної ідеології. Навпаки, ця концепція виступає основою в дослідженнях необхідності, волі, права, відповідальності, визначення співвідношення й залежності цих явищ.

В філософській і соціологічній літературі неодноразово відзначалося, що першою фундаментальною роботою з проблеми соціальної відповідальності стала кандидатська дисертація А. Черменіної. Вона визначає соціальну відповідальність як „відношення обмеження волі кожного індивіда з позиції інтересів суспільства, як накладення волі суспільства на волю індивіда, напрямом його активності у визначених рамках”.

Свобода волі є передумовою відповідальності, але, на наш погляд, не можна зводити всю соціальну відповідальність тільки до її позитивного змісту. У цьому випадку позитивна відповідальність втрачає один зі своїх методів забезпечення — негативну відповідальність. „Ретроспективна (негативна) відповідальність може розглядатися як специфічний метод забезпечення відповідальності позитивної”. Адже позитивна соціальна відповідальність, позбавлена свого методу забезпечення, перетворюється в декларацію й виявляється нездатною виконувати функцію регулювання суспільних відносин.

Під соціальною відповідальністю розуміють також „соціальне відбиття об'єктивних відповідальних залежностей у різних системах суспільної регуляції, як здатність суб'єкта передбачати результат своєї діяльності не тільки у своїх інтересах, але й в інтересах суспільства”. У реальній дійсності існує взаємозв'язок між особою й суспільством, без якого неможливо побудувати правову державу й громадян-

ське суспільство.

Поняття соціальної відповідальності, які представлені в юридичній літературі, є найбільш наближеними до відображення сутності цієї категорії. А. Плахотний, досліджуючи проблеми соціальної відповідальності, визначає її як категорію для відзначення міри вільного прояву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант відношення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства.

А. Шабуров аналогічно визначає соціальну відповідальність – це „вольове соціально обумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражається у свідомому виборі суспільно значимого варіанту поведінки і активної його реалізації”.

Інші дослідники пишуть, що „соціальна відповідальність інваріантна в її внутрішньому і зовнішньому стані – обидва варіанти доповнюють один одного, діалектично взаємодіють. Внутрішній (особистісний) стан відповідальності при саморегуляції поведінки виключає безвідповідальність вчинку, а відповідно, ретроспективну відповідальність, настання якої є небажаним для суб'єкта, а тому її можливість формує стан відповідальності на особистісному рівні – при виборі варіанту поведінки. З іншого боку зазначається, що відсутність стану відповідальності на особистісному рівні тягне додатковий (негативний для суб'єктів) вплив з метою виховання особистісної відповідальності, виключення повторення безвідповідальності у майбутньому (звідси назва „реперспективна відповідальність”)”. У визначенні поняття соціальної відповідальності, на думку В. Хомича, „повинен бути відображений і цей доповнюючий її ретроспективний аспект відповідальності, адже він у цілісному механізмі соціальної відповідальності заповнює на особистісному рівні можливий вакуум безвідповідальності”.

Визначення поняття соціальної відповідальності, надане В. Хомичем, відображає як особистісну, так і суспільну сутність відповідальності, механізм її реалізації та забезпечення. „Соціальна відповідальність – це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), а рівно суспільному осуді пов'язаним з ним впливом на особистість, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб'єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект).

Соціальному обов'язку відповідального суб'єкта кореспондується його право на суспільне сприяння, на підтримку й охорону тієї діяльності, що йому доручена й яку він правомірно й сумлінно здійснює. Тим часом здатність передбачення є не сама відповідальність, а характеристика психіки людини, рівня її розвитку. Ця здатність характеризує суб'єкта соціальної відповідальності, є умовою її реалізації. Всі різновиди соціальних норм розраховані тільки

на усвідомлену поведінку. Вони впливають на осіб, здатних їх усвідомлювати.

В. Сперанський, розглядаючи відповідальність як загальнометодологічне поняття, підкреслює, що соціальна відповідальність поділяється на дві підсистеми відносин. У першій відповідальність носить ретроспективний характер, виступає як соціальна підзвітність й як санкція за дії, що йдуть врозрід із інтересами суспільства. У другу підсистему входять взаємозв'язки між людьми, колективами заснованими на свідомому ставленні до діяльності, яка здійснюється відповідно до потреб суспільства й окремої особи. Друга система базується на внутрішній регуляції поведінки індивіда, на відносно стійких правилах людського співжиття, на моральних нормах.

Із соціальною відповідальністю особи прямо пов'язане почуття обов'язку, але воно є лише одним з її ознак, а поведінка індивіда регулюється не тільки моральними, але й правовими нормами, роль яких постійно зростає. Соціальна позитивна відповідальність ґрунтується на тих вимогах, які пред'являють суспільство та держава до індивіда, і виражається вона в соціально схвалюваній, соціально значимій поведінці. Моральні установки особі лише ознаками, що характеризують сприйняття відповідальності (її суб'єктивну сторону). Причому вони не завжди обов'язкові, тому що особа може робити позитивно діяти керуючись не тільки високими моральними ідеалами, а й боячись осуду з боку суспільства.

Т. Філатова вважає, що соціальна відповідальність виступає в єдності об'єктивного - умов соціальної діяльності - і суб'єктивного - вольових здатностей індивіда. Це два боки одного цілого, оскільки об'єктивні умови людської діяльності та її свідомо обумовлені цілі становлять нерозривну діалектичну єдність, подібно до функцій людини - суб'єкта й разом з тим об'єкта - у процесі його творчої перетворювальної діяльності. Соціальна відповідальність має суб'єктивний та об'єктивний бік, але виходячи з даного визначення важко усвідомити, що є позитивним, а що негативним у феномені відповідальності.

Л. Белецька визначає соціальну відповідальність як обов'язок особистості (що виражає об'єктивно необхідне відношення між нею й суспільством) оцінювати свої наміри й здійснювати вибір поведінки відповідно до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а у випадку їх порушення (прояву безвідповідальності) обов'язок відвітувати суспільству й зазнати суспільного осуду або покаранню за антигромадський вчинок. На нашу думку, дане визначення соціальної відповідальності містить істотні (родові) ознаки всіх її видів і може бути основою аналізу їхнього змісту. Разом з тим нам представляється, що термін „покарання” вживається тут без врахування видів юридичної відповідальності. Очевидно, більш доречно вказувати на несприятливі наслідки, які наступають для правопорушника, і не ототожнювати категорію покарання з категорією засобів державного, суспільного примусу, оскільки останні - ро-

дове поняття щодо покарання.

Ю. Стребков вказує, що відповідальність — це соціальні настанови щодо індивідів, які покликані забезпечити нормальне функціонування суспільства. За своєю природою відповідальність перспективна, вона виступає одним з компонентів вибору. Разом з тим, вважаємо, що розкриваючи зміст негативної відповідальності, Ю. Стребков припускається помилки, вказуючи, що не провина є причиною відповідальності, а відповідальність є умовою провини. Передумови, які призводять до негативної відповідальності, можна представити так: свобода волі - вина - відповідальність, причому всі названі компоненти повинні охоплюватися свідомістю особистості.

На думку А. Плахотного, поняття відповідальності поєднує дві її форми: 1) відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); 2) відповідальність як система відповідей індивіда, особистості на вимоги суспільства (особиста відповідальність). Між суспільством й індивідом існує нерозривний зв'язок: не тільки суспільство несе відповідальність перед особою, але й особа несе відповідальність перед суспільством. З одного боку, суспільство покладає на індивіда вимогу робити соціально корисні вчинки, а з іншого боку - воно саме зобов'язано сприяти суб'єктові в здійсненні ним своїх прав й обов'язків і несе за це відповідальність. Виразення оцінки діяльності суб'єкта може бути всіляким, від мовчазного схвалення до застосування мір суспільного та юридичного заохочення.

Позитивна відповідальність тісно пов'язана із соціальною активністю особи, що обирається на основі пропонуваного до особи вимог, викладених у соціальних нормах. Соціальна норма надає свободу, зв'язує суб'єкта своїми вимогами й одночасно обмежує його поведінку.

Отже, під соціальною відповідальністю необхідно розуміти обов'язок суб'єктів суспільних відносин дотримуватися вимог соціальних норм, що реалізується в їхній правомірній поведінці, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм та порушує громадський порядок, - накладення навинуватого суб'єкта обмежень особистого або майнового характеру. У цьому визначенні акумулюються обидва боки відповідальності - позитивна й негативна. Крім того, реальним змістом позитивної відповідальності є дотримання суб'єктом суспільних відносин соціальних норм, тобто соціально корисна, схвалювана поведінка. Через діяння особи проявляється її ставлення до встановлених соціальними нормами правил.

У позитивній соціальній відповідальності відображаються як обов'язок, так і сама соціально значима дія суб'єкта відповідальності. Всі вони в остаточному підсумку й утворюють статичні й динамічні характеристики соціальної відповідальності.

У літературі позитивну й негативну відповідальність стали називати різними боками одного цілісного явища. Деякі автори пишуть про те, що відповідаль-

ність має різні аспекти (позитивний і негативний). При цьому цілісне явище ділиться на певні види. У дійсності, відповідальність представляє єдність позитивного і негативного (добровільного й примусового), причому негативне є своєрідним засобом забезпечення позитивного. Соціальна відповідальність єдина, але має дві форми реалізації: добровільну - що виражається в обов'язку суб'єкта додержуватися приписів соціальних норм, у його правомірній поведінці й реакції на нього, і примусову - що виражається в обов'язку порушника соціальних норм піддатися певнимірамсуспільного й (або) державного примусу, понести несприятливі наслідки.

На нашу думку, слід говорити не про аспекти, а про форми реалізації відповідальності. Категорія „форма” у філософії розуміється подвійно. З одного боку, її розкривають як спосіб „вираження й існування змісту”, а з іншого боку - як „зовнішній вигляд предмета у вигляді певних меж”. У першому значенні форма - це внутрішнє компонування, структура змісту в рамках якогось предмета. У другому - це прояв змісту зовні, те, за допомогою чого один зміст може поширюватися рядом із іншим у просторовому вимірі. Це спосіб організації й спосіб існування предмета, процесу, явища, те, за допомогою чого один зміст може поширюватися рядом із іншим.

Схематичний зміст добровільної форми реалізації соціальної відповідальності можна відобразити в такий спосіб: вимоги, викладені в соціальних нормах - усвідомлення суб'єктом пропонованих вимог - виконання даного обов'язку (здійснення соціально корисних, схвалюваних вчинків) - реакція з боку суспільства (оцінка - схвалення або заохочення). Певні межі відповідальності утворюють обсяг виконання обов'язків й обсяг застосовуваних суспільством схвалень і заохочень. У свою чергу цей обсяг устанавлюється соціальними нормами. Зміст примусової форми реалізації соціальної відповідальності нам представляється так: обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки, що впливає з факту здійснення провини, - осуд суспільством порушника соціальних норм (оцінка) - примушення його до належної поведінки - перетерплювання порушником несприятливих наслідків.

Форми реалізації єдиної соціальної відповідальності не є взаємовиключними, вони цілком можуть існувати в рамках єдиного явища - соціальної відповідальності. Спільність складається в їхньому закріпленні соціальною нормою, у єдиних передумовах і вираженні зовні в поведінці суб'єкта. Ця поведінка не однакова за своєю характеристикою. Вона може бути конфліктною, а може бути й соціально схвалюваною, але соціально схвалювана поведінка існує остільки, оскільки конфліктна поведінка заборонена соціальною нормою. Зовнішні суперечливі характеристики цих різновидів поведінки обумовлені філософським законом єдності й боротьби протилежностей. Однак обидва варіанти поведінки змодельовані в соціальній нормі, як змодельовані в ній добровільна й примусо-

ва форми реалізації соціальної відповідальності.

У філософській літературі в цілому правильно розуміється добровільна (позитивна) форма реалізації соціальної відповідальності, але часто один з її ознак видається за головний і домінуючий, а при визначенні відповідальності акцент робиться саме на ньому. Так, в одних учених це свобода волі, в інших - поведінка, у третіх - взаємозв'язок із суспільством, у четвертих - соціальні вимоги, нарешті, п'яті акцентують увагу на усвідомленні пропонованих вимог. Ми думаємо, що в поняття добровільної форми реалізації соціальної відповідальності повинні бути включені наступні ознаки: 1) соціальна відповідальність відображає взаємозв'язок суспільства й особи, особи й суспільства; 2) соціальна відповідальність полягає в обов'язку суб'єктів соціальної дійсності додержуватися приписів соціальних норм; 3) соціальна відповідальність зовні виражається в корисні або схвалюваній поведінці; 4) соціальний обов'язок розрахований на усвідомлену й вольову поведінку; 5) за внутрішніми (суб'єктивними) характеристиками соціальна відповідальність виражається в психічному ставленні суб'єкта, мотивах, цілях; 6) зовні вираженням соціальної відповідальності служить оцінка поведінки суспільством (схвалення й (або) заохочення).

Примусова форма реалізації соціальної відповідальності характеризується наступними ознаками: 1) соціальна відповідальність є соціальний обов'язок перетерплювати заходи суспільного впливу, передбачені соціальною нормою; 2) соціальна відповідальність поєднана із суспільним примусом; 3) зовні соціальна відповідальність виражається в оцінці суспільством зробленого вчинку й реального претерлювання різних несприятливих наслідків.

Отже, з врахуванням вищевикладеного, цілком підтримуємо твердження, що соціальна відповідальність - це діалектичний взаємозв'язок між особою й суспільством, який характеризується взаємними правами й обов'язками з дотримання приписів соціальних норм, їхнє виконання, що тягне за собою схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, що не відповідає приписам цих норм, - обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки.

У філософській та юридичній літературі немає єдності думок із приводу того, скільки ж існує видів соціальної відповідальності. Так, Н. Фокіна вважає, що соціальна відповідальність складається з моральної та правової. На думку Н. Головки, соціальна відповідальність розчленовується на такі форми — політичну й правову, здійснювану силою зовнішнього примусу, страху — з одного боку, і відповідальність моральну — з іншого. Л. Грядунова до видів соціальної відповідальності відносить політичну, партійну, цивільну, виробничу, правову, моральну, сімейно-побутову відповідальність. А. Плахотний, А. Панов, В. Шабалін приєднують до названих економічну, національну й державну відповідальність. На думку М. Бахтіна, виділяються наступні види соціальної

відповідальності: моральна, персональна, політична, спеціальна. Л. Грінберг й Е. Долгов класифікують соціальну відповідальність у такий спосіб: політична, правова й моральна. К. Неміра, поряд зполітичною, юридично і моральною, у якості одного з основних видів соціальної відповідальності називає також відповідальність матеріальну. Л. Грядуновапропонує різні підстави класифікації соціальної відповідальності. Якщо взяти за основу ступінь спільності людей, то соціальна відповідальність може бути особистою або суспільною. За способами регулювання й забезпечення соціальна відповідальність поділяється на правову й моральну. Соціальну відповідальність можна класифікувати й за соціальними ролями, яких у практичній діяльності особи багато й кожній з яких відповідає певна форма відповідальності — політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна.

Скільки видів соціальних норм діє в суспільстві, стільки ж і видів соціальної відповідальності існує в ньому. Безсумнівно, система соціальної відповідальності в міру розвитку суспільства буде вдосконалюватися, буде відбуватися трансформація деяких соціальних норм. Так, у пострадянські роки, коли припинилися гоніння на релігію, що мали місце в СРСР, ідеологічну порожнечу стала заповнювати віра в бога, релігійні норми. Християнство й інші релігії покладають на віруючих обов'язок вчиняти певні дії, а від інших утримуватися. Норми релігії виступають своєрідним регулятором поведінки людей. Найчастіше громадяни не знають закони, але добре знайомі здесятьма заповідями Ісуса Христа. Релігійна відповідальність проявляється під час церковних богослужінь, наприклад, своєрідним стягненням є публічна сповідь, коли людина із благословення духовника кається перед парафіянами.

Деякі вчені, зокрема А. Плахотний, вважають, що моральна відповідальність служить необхідним елементом інших видів відповідальності. Дійсно, деякі дії є протиправними й аморальними. Однак не всі види суспільних відносин урегульовані правовими нормами. Те, що вважається правомірним, може вважатися аморальним. Наприклад, суспільство засудить громадянина, що залишив свого товариша в небезпечному для життя стані, але кримінальна від-

повідальність за таке діяння настає тільки за сукупності певних умов.

Кожна історична епоха створює свою систему моральних цінностей, у зв'язку з чим зміст соціальної відповідальності та її види змінюються. Так, сьогодні стало підвищуватися значення релігійної, моральної відповідальності, обумовлене зникненням домінуючої ідеології. Але це не єдині види соціальної відповідальності, роль яких зростає в епоху науково-технічного прогресу. Ще в 20-і роки ХХ в. у США був прийнятий Кодекс етики інженера, ціль якого — направити інженерно-технічну діяльність на загальний добробут. У Кодексі вказується: інженер повинен гуманно реалізовувати технологічний процес, тобто деякою мірою вдосконалювати його, ґрунтуючись на знаннях етики, йому необхідно свідомо передбачати наслідки своїх дій.

В епоху розвитку різних технологій, коли від професійних дій інженера залежить нормальне функціонування цілих регіонів, на нього покладається величезна відповідальність за правильність ухвалення рішення. Здається, прийняття подібного Кодексу в нашій країні сприяло б напрямку інженерно-технічної діяльності на збереження навколишнього середовища. Види професійної відповідальності - інженерна, педагогічна, лікарська й т.д. - тісно переплітаються з іншими видами соціальної відповідальності, оскільки всі вони служать єдиній меті - забезпечити нормальне функціонування суспільства.

Таким чином, з вищеведеного випливає висновок про те, що соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Під соціальною відповідальністю необхідно розуміти обов'язок суб'єктів суспільних відносин дотримуватися вимог соціальних норм, що реалізується в їхній правомірній поведінці, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм та порушує громадський порядок, - накладення на винуватого суб'єкта обмежень особистого або майнового характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахтин М. М. Работы 20-х годов. Искусство и ответственность / Бахтин М.М. — Киев, 1994 — 30 с.
2. Архімандрит Віктор (Бедь В.В.) Конституційно-правові аспекти реалізації права людини на свободу совісті та віровизнання: монографія / В.В.Бедь. — Ужгород, ІВЦ „УУБА-КаУ”, 2010. — 278 с.
3. Белецкая Л. И. Свобода и ответственность: Автореф. дис.... канд. филос. наук. / Белецкая Л. И. — Саратов, 1972. — 22 с.
4. Быков Ю. И. Диалектика социальной активности, свобода и ответственность / Быков Ю. И. // Вестник Ярослав, ун-та. Сер. «Философия». Вып. 15. — Ярославль, 1975. — 211 с.
5. Головка И. А. Проблема моральной ответственности в марксистской этике / Головка И. А. — Киев, 1972. — 376 с.
6. Граунпер Р., Граунпер Э. Человек между современной техникой и моралью: права человека, мораль и профессия инженера / Граунпер Р., Граунпер Э. // Вестник МГУ. Сер. «Философия». — 1995. — № 6. - С. 71-76.
7. Гринберг Л., Долгов Е. Моральные качества строителя коммунизма и свобода нравственного поведения / Гринберг Л., Долгов Е. // О коммунистической этике. — Л., 1962. — С. 24-29.
8. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Грядунова Л. И. — Киев, 1971. — 311 с.

9. Ильин И. А. Собрание сочинений: В 10 т. / Ильин И. А. - М., 1994. - Т. 3. - 505 с.
10. Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс / Канке В. А. — М., 1997. — 260 с.
11. Косолапов Р. К, Марков В. С. Свобода и ответственность / Косолапов Р. К, Марков В. С. - М., -1998 - 221 с.
12. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / Кудрявцев В. Н.. — М., 1986. — 190 с.
13. Матузов Н. И. Право как мера свободы и ответственности личности // Атриум. Межвуз. сб. науч. ст. Сер. «Юриспруденция». Вып. 1. — Тольятти, 1999. — С. 20—26;
14. Немира К. Л. Субъективные и объективные факторы формирования ответственности как формы социалистических нравственных отношений / Немира К. Л. // Диалектика субъективного и объективного в развитии социалистического общества. — М., 1970. —С. 26-29.
15. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1998 – 442 с.
16. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект) / Плахотный А. Ф. — Харьков, 1972. – 346 с.
17. Растигеев А. П. Ответственность как социально-психологическое явление / Растигеев А. П. // Социальная психология и философия. — М., 1971. – С. 22-24.